

Nyfundne danske middelalderlige ritualbøger

Af Knud Ottosen

Den latinske, liturgiske bog, der indeholder teksterne til det største antal sakramenter og sakramentale handlinger, en præst i middelalderen skulle udføre, var ritualet, manuallet eller som bogen også kaldes: agenden. Ud over et meget varieret indhold er der tale om store forskelle i alder de enkelte dele imellem. Manualerne afspejler desuden den lokale liturgiske tradition i det stift, de hører hjemme i, og derfor er de velegnede til at kaste lys over den liturghistoriske og dermed den kirkehistoriske udvikling i de enkelte stifter.

For en halv snes år siden havde man kun med sikkerhed kendskab til 2 ritualbøger fra dansk middelalder, nemlig den trykte agende fra Slesvig stift 1512 og det trykte manuale fra Roskilde stift 1513[1]. Siden har jeg selv haft lejlighed til at identificere det håndskrevne manuale fra Notmark sogn på Als (Gl. kgl. Saml. 3453,8°) som hørende til Odense stift[2]. I forbindelse med arbejdet med Notmarkmanuallets tekst inddrog jeg på British Museum i London en inkunabel, som havde betegnelsen IA 9986. Denne bog var, udelukkende fordi dens bogtrykker – eller rettere bogtrykkere – stammede fra Lübeck, tidligere bestemt som en agende fra Lübeck stift, men en nærmere undersøgelse af indholdet viste, at også denne agende hørte hjemme i Odense stift. I forhold til Notmarkmanuallet er der dog tale om en kraftig revision af traditionen, hvilket skal sættes i forbindelse med Odensekapitlets sækularisering 1475–1489.

Ud over disse manualer er der dukket forskelligt materiale op, som yderligere belyser de liturgiske forhold i Danmark i senmiddelalderen. Bag i det eksemplar af den såkaldte Canon Roschildensis fra 1522, som findes på Statsbiblioteket i Århus, findes et håndskrevet tillæg indeholdende en formular for betinget dåb samt den latinske påskelørdagsliturgi med indvielsen af påsekerten og dåbsvandet. Alle tillæggets 12 sider bærer mærker af en fugtskade, og tilsvarende fugtmærker findes i den sidste del af Statsbibliotekets eksemplar af Roskildemanualet fra 1513. En senere indført indholdsoversigt i Canon Roschildensis viser, at de to bøger har været bundet sammen tillige med det håndskrevne tillæg.

Docent Bengt Strömberg, der tidligere har beskæftiget sig med dansk middelalderliturgi[3], har på Lunds Universitetsbibliotek fremdraget endnu et håndskrift af manualetypen. Der er dog ikke tale om et manuale i vanlig forstand, for det indeholder ikke ritualerne for dåb, ægtevielse, sidste olie og begravelse, men derimod Jesu slægtsbog (Matth. 1,1-17) til brug julenat, beretningen om Jesu dåb (Luk. 3,21-4,1) til brug ved epifani, samt præfationen til palmesøndag alt sammen med noder. Endvidere teksten til korstilbedelsen langfredag og hele påskelørdagsliturgien atter med noder. Der er igen tale om et håndskrevet tillæg, som skal supplere de eksisterende liturgiske bøger. Undersøgelser foretaget af bibliotekar Per Ekström, Lunds Universitetsbibliotek, har vist, at tillægget oprindeligt var bundet sammen med bibliotekets eksemplar af Roskildemanualet 1513. Ifølge en påtegning, der daterer sig til 1522, har håndskriftet tilhørt Bystorp kirke. Det er Dr. Strömbergs tese, at bogen har hørt hjemme i Bistrup sogn, Roskilde stift, hvis kirke var et kendt valfartssted i middelalderen. Bogen blev røvet i Danmark og ført til Sverige af den svenske officer Erik Johan Meck. Til hans samling hører endvidere et eksemplar af Canon Roschildensis 1522, og også denne bog er forsynet med et håndskrevet tillæg[4].

For nylig har seniorstipendiat Niels Krogh Rasmussen o. p. henledt min opmærksomhed på et håndskrevet manuale på Bibliothèque Nationale i Paris under katalogbetegnelsen Ms. lat. 935. I litaniet optræder helgenerne Olav, Knud og Botulf, hvilket sammen med bønne-*»ut regem nostrum«* i påskelørdagsliturgien peger på skandinavisk oprindelse. Bogen har hidtil været henført til Ratzeburg på grund af en fejllæsning af en sekundær tilføjelse på bogens sidste blad, hvor der står: *»Hoc manuale seu hic liber pertinet ecclesie Katzløssa«*[6].

En fotokopi af den sekundære tilføjelse har været forelagt Institut for Navneforskning ved Københavns Universitet, hvor man efter at have forelagt teksten for flere hinanden uafhængige eksperter har konkluderet, at selvom stednavnet både kunne læses Ratzløssa og Katzløssa, kunne der bedst argumenteres for læsningen af et K det pågældende sted. Det hedder i udtalelsen: *»Det palæografiske hovedargument er den kraftige overlængde på hovedstaven endende i en bue, hvilket så godt som sikrer K-læsningen«*. Hertil kommer, at navnet, hvis det læses R som begyndelsesbogstav, vil stå som et hapax legomenon, hvorimod det tvangfrit vil kunne identificeres, hvis det læses K.

Vedrørende lokaliteten har instituttet været så venlig at meddele

mig følgende: »Til et sådant navn svarer i nutiden to sogneavne, nemlig 1: Katslösa, Ljunits herred, og 2: (Rise-) Katslösa, Luggude herred, begge i Malmøhus len i Skåne. De er begge gamle sogneavne, og deres avne er af identisk oprindelse. Forleddet er et substantiv 'kast', (jordvold) og det vil derfor ses, at de nuværende former forudsætter en udvikling af -st- til -ts-. Denne udvikling kan i de pågældende avne tidligst antræffes omkring eller kort før år 1500 (se f. eks. Repertorium 2. række 13/10 1492: Katzløse), og opretholdelsen af det her fremsatte identifikationsforslag må derfor helt afhænge af, hvor i 1400-tallet den tilføjede hånd hører hjemme. Det skal tilføjes, at det udlydende -a bestyrker antagelsen af navnets østdanske (skånske) tilhørsforhold« [5]. For fuldstændighedens skyld skal det oplyses, at tilføjes palæografisk må bestemmes som værende fra slutningen af det 15. eller begyndelsen af det 16. årh., hvorimod selve manualet er skrevet i det 15. årh.s begyndelse.

Manualet indeholder den lille vievandsindvielse, dåbsritualet, litaniet, ritualerne for ægtevielse, sygebesøg, sidste olje og begravelse, velsignelse af fødevarer (påskedag) samt en længere velsignelse af vievand, som fol. 49^r fortsætter i en indvielse af kors, svarende til Notmarkmanualets årlige velsignelse af gårde, efterfulgt af en række vortivmesser. Det er ikke mindst denne velsignelse af gårde i tilfælde af pest eller anden ulykke, der påkalder interessen, en sådan velsignelse kendes i hele Europa kun fra kilderne til Odense-traditionen og så her.

Bogen fortjener i høj grad en grundig undersøgelse, dels med henblik på en nærmere bestemmelse af proveniensens, dels med henblik på en klarlægning af dens liturgiske tradition.

Det samme gælder et håndskrift fra det 13. århundrede, som befinder sig på Universitetsbiblioteket i Uppsala under katalogbetegnelsen C 515. Det drejer sig om et dobbelthåndskrift skrevet med to forskellige hænder, hvoraf det første (fols. 1–54) efter sit indhold er et manuale, og det andet (fols. 55–90) et hymnale. Begyndelsen mangler, teksten starter midt i brudevielsesritualet. Efter dette følger en stor vievandsindvielse med forskellige bønner og besværgelser over besatte og syge. Hovedparten af det følgende er teksterne til sygebesøg, sidste olje, den såkaldte »Commendatio animarum«, messer i forbindelse med begravelse og et fuldt døds officium. Herefter følger en omfattende række velsignelser samt ordalierne for vandprøven, for jernbyrd og for »Iudicium panis et casei«, der især anvendtes blandt clerus i tilfælde af tyveri.

Den største kender af svensk manualetradition, Hilding Johansson,

har udgivet en del af dette manuales tekster, han regner det for hørende til Sverige, idet stilen »påminner stærkt om de liturgiske fragment, som bevarats från de engelska missionärars virksomhet i vårt land«. Hilding Johansson mener ikke, at det er muligt »att närmare avgöra stiftsproveniensen«, men han antager, at manualen har hørt hjemme i et af de svenske mälarstifter, enten Uppsala eller Strängnäs. Han påpeger i øvrigt den stærke engelske indflydelse i teksterne og med hensyn til notationen[7].

Hvad angår hymnerne i manuskriptets anden halvdel, gør Lilli Gjerløw opmærksom på, at to af disse, nemlig »Rex angelorum« fra passionstiden og »Magno salutis gaudio« fra Palmesøndag, som ikke findes i den senere engelske tradition, er bevaret her og i Ordo Nidrosiensis. Lilli Gjerløw mener, at en nøgle til identifikation af håndskriftet kan ligge i litaniet til »Visitatio infirmorum« (fol. 13), hvor blandt andre Olav og Thomas (Becket) optræder, og hun henviser til Carl-Allan Moberg, som i sin beskrivelse af hymnerne understreger deres flertydige karakter. Medens de på den ene side knytter til ved den engelske tradition, hvilket også kunne være Nidaros-traditionen, så indeholder de på den anden side også tekster, der er typiske for kontinental, svensk eller dansk tradition. Lilli Gjerløw konkluderer: »Thus both the manuscripts bound together in MS Uppsala C 515 exhibit 'Norwegian symptoms', and their compilers may very well have drawn upon Norwegian manuscripts«[8].

På trods af at der i manuskriptet således er lighedspunkter både med svenske og norske kilder, er det ikke lykkedes at bestemme den primære proveniens endegyldigt. Hvordan gør man det? For at nå hertil må man kunne isolere enkeltformer eller strukturer i det liturgiske materiale, som på den ene side er uomtvisteligt bevidnet som hørende til et bestemt stifts tradition i andre kilder, men som på den anden side ikke optræder i andre stifter. Dette er selvsagt ikke let, for det beror ofte på tilfældigheder, om det kan lade sig gøre.

I denne henseende har manuskriptets dødsofficium interesse. De 9 responsorier med tilhørende vers, som blev sunget efter matutinens 9 læsninger, egner sig som udgangspunkt for en bestemmelse af proveniens. Disse responsorier viser normalt en stor stabilitet op gennem middelalderen i de enkelte stifter, men samtidig er de forskellige fra stift til stift og fra orden til orden. De 9 responsorier i C 515 er: 1 Credo quod, 2 Qui Lazarum, 3 Domine quando, 4 Heu michi, 5 Ne recorderis, 6 Peccantem me, 7 Requiem eternam, 8 Libera me domine de viis og 9 Libera me domine de morte. De enkelte responsorier har

været i brug overalt i hele middelalderen, men den rækkefølge i hvilken de optræder, findes kun bevidnet i yderligere 2 tilfælde, nemlig i Erik Walkendorffs breviar fra 1503, som han ved sin død 1522 testamenterede til domkirken i Lund, og det trykte breviar fra Lund 1517[9]. Også de til responsorierne hørende vers er identiske, bortset fra versiklen »Requiem«, som er tilføjet i de to sene kilder. Når man tager i betragtning, at den her foretagne sammenligning sker på baggrund af 1768 andre responsorierækker fra dødsofficier, er der på forhånd meget lidt sandsynlighed for, at de ikke skulle høre hjemme i samme stift.

Manualet hører hjemme i Lunds stiftstradition og er altså dansk. Hvilken kirke i Lunds stift bogen har tilhørt, er ikke afklaret, men det er værd at bemærke, at alle de helgener, som optræder i litaniet, på en enkelt undtagelse nær er bevidnet som værnehelgener for Lunds domkirke i det 13. og 14. århundrede[10].

At de to manualer, som vi nu har grundlag for at antage hører til samme stift, ikke stemmer overens på adskillige punkter, betyder ikke at de ikke kan repræsentere samme stifts tradition. Den middelalderlige liturgi nåede ikke – især hvad manualernes tekster angik – uniformitet inden for de enkelte stifter, før bogtrykket for alvor slog igennem.

[1] Liber Agendarum ecclesie et diocesis Sleszwicensis 1512, og Manuale Curatorum secundum usum ecclesie Rosckildensis 1513, begge udgivet af Joseph Freisen, Paderborn 1898.

[2] The Manual from Notmark. Bibliotheca liturgica danica, series latina, vol 1, edited by Knud Ottosen, Copenhagen 1970.

[3] Den pontifikala liturgin i Lund og Roskilde under medeltiden. *Studia theologica lundensia* 9, Lund 1955.

[4] op. cit., p. 26.

[5] Brev nr. 113, Journal nr. 172/74 af 10/10 1974 og brev nr. 124, Journal nr. 182/74 af 24/10 1974, begge underskrevet Bent Jørgensen.

[6] Ph. Lauer: *Catalogue Générale des Manuscrits Latins I*, Paris 1939, pp. 331–32.

[7] Hilding Johansson: *Bidrag till den svenska manualetradition*. Lunds Universitets Arsskrift, N. F. Avd. 1 Bd. 47. Nr. 6, Lund 1951.

[8] Lilli Gjerløw: *Ordo Nidrosiensis Ecclesiae*, Oslo 1968, p. 430.

[9] Lunds Universitetsbibliotek, Mh. 34, fols. 70–72, og Paris, Ste Geneviève, BB 8vo 1293, fol. 60 sq. Til sammenligning tjener f. eks. responsorierækken fra døds-officiet i *Ordo Nidrosiensis* fra beg. af det 13. årh. (Lilli Gjerløw, op. cit., p. 405),

der er nøjagtig den samme som findes i det trykte breviar fra Nidaros 1519 (pp. Fh vi-vij).

[10] Ellen Jørgensen: Helgendyrkelse i Danmark, København 1909, pp. 136–55.